

Výkladové poznámky k biblickým veršom z úlohy č. 7 Zmluva na Sinaji

Nedeľa: Na krídlach orla

(Ex 19,4 SEkP) *Sami ste videli, čo som urobil Egypt'anom, ako som vás niesol na orlích krídlach a priviedol k sebe.*

Devätnástou kapitolou začínajú udalosti týkajúce sa Sinaja. Úzky kontext sú verše 4-6. Jedná sa o prejav, ktorý je „poetickým zhrnutím teológie zmlúv a nezabudnuteľné formulácie a dôsledná ekonomika jeho jazyka naznačujú, že išlo o štandardné dielo zložené na opakované použitie pri obradoch obnovy zmluvy.“¹

Štvrtý verš je začiatkom Hospodinovej reči, ktorú má prostredníctvom Mojžiša k svojmu ľudu. „Prvé slová, ktoré zaznievajú z Božích úst, sa začínajú gramaticky nadbytočným osobným zámenom *vy* וְאַתְּ a celé spojenie by sa dalo preložiť: *to vy sami ste videli*. Dôraz je tak na Izraelitoch, ktorí boli očitými svedkami Božej moci, na rozdiel od ďalšej generácie, ktorá sa o tom dozvedela z ústneho podania.“²

Hospodin sa tu prezentuje ako starostlivý rodič a robí tak pomocou metafory s orlom. „Orly boli známe tým, že vynášali na krídlach svoje mláďatá z hniezda, učili ich lietat', a keď to bolo potrebné, chytali ich na svoje roziahnuté krídla.“³ Podobne aj Hospodin učil lietat' svoj ľud a tak ako orol, ani Boh nedovolí, aby Izrael padol. Rabín RAŠI porovnáva orla s ostatnými vtákmi, ktoré „držia svoje mladé svojimi nohami, pretože sa boja iných vtákov, čo môžu letiet' nad nimi. Orol sa však bojí len človeka, aby nevystrelil na neho šíp, keďže nad orlom už nijaké iné vtáky nelietajú. Preto si orol kladie svoje mladé na krídla – akoby hovoril: ‚Je lepšie ak šíp zasiahne mňa, než môjho syna.‘ PÁN hovorí: ‚Ja som urobil tiež tak.‘“⁴

(Dt 32,9-12 SEkP) *⁹Podielom Hospodina je jeho ľud, Jákob je jeho najdrahším dedičstvom. ¹⁰Našiel ho v puste krajine, v púšti, kde pustota zavýja. Úzkostlivo sa oňho staral, chránil ho ako zrenicu oka. ¹¹Ako orol bdie nad svojím hniezdom a nad mláďaťom sa vznáša, rozprestrie krídla, zachytí ho a nesie na perutiach, ¹²tak aj Hospodin sám viedol svoj ľud, nebol s ním nijaký cudzí boh.*

v. 9: Hospodin hovorí o svojom ľude ako o „podiely“. Hebr. *cheleq* znamená „podiel (z koristi)“⁵, Jákob ako Boží ľud je Hospodinovou korisťou, ktorú si nesie z Egypta. No na základe slovesa *ch-l-q*, z ktorého je toto slovo odvodené na základe hifilového stupňa, môže byť Jákob aj ľud, s ktorým sa Hospodin o niečo delí. „Cieľom Božieho plánu pre svet je spása

¹ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. vol. 3. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 765 s. ISBN 978-0-310-58853-5. str. 389.

² TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. Trnava: Dobrá kniha, 2013. 948 s. ISBN 978-80-7141-766-8. str. 490.

³ MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1. str. 146.

⁴ TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. str. 490.

⁵ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8. str. 53.

jeho vyvoleného ľudu. Boh ustanovil plán, v ktorom počet národov (sedemdesiat podľa Gn 10) odpovedal počtu synov Izraela (sedemdesiat podľa Gn 46,27). Ďalej, keď Boh dával národom ich zem, stanovil pritom ich hranice a nechal Izraelu dosť zeme, aby uživila jeho očakávanú populáciu.“⁶ Boží ľud je tu nazvaný Jákobom (čo znamená „podrážajúci nohy“⁷), nie Izraelom („bojuje Boh“⁸), čo zdôrazňuje úbohosť ľudu, ktorý Hospodin zachránil.

v. 10: „Slovo preložené ako pustina, Gn 1,2 a Jer 4,23 používajú na popísanie prvotného a konečného stavu sveta.“⁹ Môže to poukazovať na samotný Egypt ako na priestor nepriateľský slobodnému životu. No ďalšia časť verša hovorí už priamo o púšti, kde nie je možné prežiť bez pomoci.

v. 11: Sloveso „vznášať“ hebr. r-ch-f je totožné aj v Gn 1,2 kde sa Duch Boží „vznáša nad vodami“. V Gn 1,2 to poukazuje na Ducha, ktorý oživuje to, v čom život nie je. Podobne aj zotročený Izrael bol v Egypte ako v hrobe. Hospodinov spásny čin oživil ľud, tak ako orol rozpoľhuje svoje mláďa.

v. 12: „Mojžiš jasne ukazuje, že cez všetky zápasy a víťazstvá preniesol Izrael sám Boh, čím berie ľuďom výhovorku pre odpadnutie od Hospodina kvôli falošným bohom.“¹⁰

(Dt 1,30-31 SEKP) ***³⁰Hospodin, váš Boh, ktorý vás predchádza, bude sám bojovať za vás, ako to zjavne robil s vami v Egypte ³¹a na púšti. Tam si videl, že Hospodin, tvoj Boh, ťa niesol po celej ceste, ktorou ste sa uberali, ako muž nosieva svojho syna, kým ste neprišli na toto miesto.***

v. 30: Už vo verši 29 Hospodin nabáda svoj ľud, aby sa nebáli. Verše 30 a 31 ukazujú na základe prežitých skúseností, prečo sa nemusia báť. „Mojžiš ľud povzbudil opakovaním slov z tradície svätej vojny a vyzýval ich, aby sa nebáli. To čo pre nich Hospodin urobil v Egypte v minulosti, sa bude opakovať aj v budúcnosti, keď bude v ich mene naďalej viesť svätú vojnu (v. 30).“¹¹

v. 31: Tento verš spolu s v. 21 tvoria rám okolo správy o vzbure Izraela (vv. 20-30), keď Izraeliti odmietli vstúpiť do zasľúbenej zeme. „Táto snímka je dôležitým aspektom témy Božej lásky v Deuteronómiu, ktorá je oveľa viac ako odrazom zmluvnej terminológie.“¹² Boží ľud je vykreslený ako nezdamný syn, ktorý sa búri voči svojmu otcovi, no Boh je tu naozaj ako milujúci odpúšťajúci Otec, ktorý nesie svojho syna. Ozvena tohto motívu ešte výraznejšie

⁶ MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentár verš po verši*. str. 275.

⁷ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9. str. 233.

⁸ HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. str. 245.

⁹ CHRISTENSEN, Duane. Word Biblical Commentary: *Deuteronomy 21,10 – 34,12*. vol. 6B. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 857 s. ISBN 978-0-310-58848-1. str. 562.

¹⁰ MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentár verš po verši*. str. 275.

¹¹ CHRISTENSEN, Duane. Word Biblical Commentary: *Deuteronomy 1,1 – 21,9*. Vol. 6A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 1105 s. ISBN 978-0-310-58841-2. str. 243.

¹² CHRISTENSEN, Duane. Word Biblical Commentary: *Deuteronomy 1,1 – 21,9*. str. 243.

zaznieva u proroka Ozeáša: „Keď bol Izrael mladý, miloval som ho, z Egypta som povolal svojho syna. Ako som ich volal, tak sa vzd'alovali odo mňa, baalom prinášali obety a modlám pálili kadidlo. Sám som učil chodiť Efrajima, brával som ich na svoje ramená, no nepoznali, že som ich uzdravoval. Povrazmi ľudskosti som ich ťahal, lanami lásky, bol som pre nich ako ten, čo im nadľahčuje jarmo nad čeluste, skláňal som sa k nemu a dával som mu jesť.“ (Oz 11,1-4)

Pondelok: Výkupné za otrokov

(Ex 6,6-7 SEkP) ***6** Preto povedz Izraelitom: Ja som Hospodin. Ja vás vyvediem spod egyptského jarma, vyslobodím vás z otroctva a vykúpim vás vystretým ramenom a tvrdými trestami. **7** Prijmem vás za svoj ľud a budem vaším Bohom. Poznáte, že ja som Hospodin, váš Boh, ktorý vás vyvedie spod egyptského jarma.*

„Táto záchrana nebude znamenať iba oslobodenie, ale bude to záchrana, ktorá naučí Izrael skúsenosti s pravdivosťou tvrdenia uvedeného v mene ‚Jahve‘ a vo vyhlásení ‚Ja som Jahve‘.“¹³ Vo veršoch 6 – 8 sa nachádza sedem činností, ktorých podmetom je Hospodin.

Vyslobodenie Izraelitov z Egypta je opísané prvými troma činnosťami. Ďalšie dve poukážu na druhý okruh – nastolenie osobného vzťahu nielen s rodinami patriarchov, ale so všetkým ľudom Izraela. PÁN bude iniciátorom vyslobodenia ľudu a nastolenia vzťahu s ním. Až potom nasleduje jediná aktivita Izraela – majú poznať PÁNA ako svojho Boha. Až keď si uvedomia svoju záchrannú úlohu a bytostné vstúpenie do vzťahu s nimi, dá im – ako dôsledok osobného vzťahu – krajinu. To vyjadrujú posledné dve PÁNOVE činnosti – vovedie ich do krajiny prísľubu a daruje im ju. Udeje sa to podľa prísľubu a zmluvy; bola sľúbená patriarchom, ale daruje ju ich potomstvu.¹⁴

(1Tim 2,5-6 SEkP) ***5** lebo jeden je Boh a jeden prostredník medzi Bohom a ľudmi – človek Kristus Ježiš, **6** ktorý dal seba samého ako výkupné za všetkých; svedectvo v pravom čase.*

v. 5: „jeden Boh a jeden prostredník“ – Božia jedinečnosť bola jedným z hlavných prvkov Judaizmu (Dt 6,4). „Boh Abraháma, Izáka a Jakuba, tzn. ako ho prijalo židovstvo, tan istý jeden Boh je Bohom Ježiša Krista, tzn. ako ho prijalo kresťanstvo. Rôzne božstvá, bohyne a bôžikovia, ktoré sa uctievali v grécko-rímskom kulte, nejestvujú.“¹⁵ Tento dôraz na jedinečnosť Boha a Krista má ešte ďalšie vyústenie: „Pretože medzi Bohom a ľudmi je iba jeden Boh, iba jeden Prostredník, všetci ľudia sú zjednotení pod touto jednotou a všetkým ľuďom by mala byť poskytnutá výhoda Kristovho výkupného. Ak je niekto vylúčený zo spásy v Kristovi, iná spása nie je k dispozícii.“¹⁶

¹³ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. str. 149.

¹⁴ TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. str. 197.

¹⁵ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. Ružomberok: Katolícke biblické dielo, 2015. 272 s. ISBN 978-80-89120-44-4. str. 124.

¹⁶ MOUNCE, W. D. Word Biblical Commentary: *Pastoral epistles*. vol. 46. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edieion). 1197 s. ISBN 978-0-310-58600-5. str. 336.

Kristus je v tomto verši označený ako človek. Nemá to za cieľ spochybniť jeho božskú prirodzenosť, jeho ľudská prirodzenosť je tu spomenutá z toho dôvodu, „aby sa zdôraznila pravda, že Kristus je prostredníkom spásy pre všetkých ľudí.“¹⁷

Prostredník, gr. mesítés znamená aj „arbiter (splnomocnená osoba odstraňujúca rozpory medzi dvoma stranami)“¹⁸ alebo „sprostredkovateľ“.

v. 6: „Výraz *antilytron* – výkupné, v bežnej gréčtine označuje zaplatenie výkupného za oslobodenie zajatca. Je to vlastne *náhradné výkupné*, resp. *výmenná cena*.“¹⁹ Hodnota tejto ceny je daná hodnotou Božieho Syna. „Ježiš Kristus vydal sám seba ako výkupné. ... Svojím vtelením a smrťou nás vykúpil z prekliatia a tlaku Zákona.“²⁰

„Spojenie *kairóis idíois* je síce uvedené v množnom čísle, ale prekladáme ho ako stanovený, určený čas. ... Zdôrazňuje skutočnosť, že čas a plán spásy je v Božích rukách. On určuje vhodnosť času pre uskutočnenie svojich zámerov.“²¹

Utorok: Zmluva na Sinaji

(Ex19,3-8 SEkP) *³Mojžiš vystúpil k Bohu. Hospodin ho oslovil z vrchu a povedal mu: Toto povieš domu Jáкова a oznámiš synom Izraela: ⁴Sami ste videli, čo som urobil Egypt'anom, ako som vás niesol na orľích krídlach a priviedol k sebe. ⁵Ak teda budete pozorne počúvať môj hlas a budete zachovávať moju zmluvu, budete mojim osobným vlastníctvom medzi všetkými národmi, lebo celá zem je moja. ⁶Budete mi kráľovstvom kňazov, svätým národom. Toto povieš Izraelitom. ⁷Mojžiš šiel, zvolal starších ľudu a predniesol im všetko, čo mu Hospodin prikázal. ⁸Všetok ľud spoločne odpovedal: Splníme všetko, čo povedal Hospodin. Potom Mojžiš predniesol Hospodinovi odpoveď ľudu.*

vv. 3-4²²

v. 5: V piatom verši je dôraz kladený na slovesá „počúvať“ (je tu použitá *figura aetimologica* dosl. „počutím počujete v hlase mojom“). Zo slovesa š-m-a „počut“ je odvodený aj význam „byť poslušný“²³ (jedná sa o *Nifal* tohto slovesa). Dôraz je preto kladený na „poslúchanie“, pretože bez neho nie je „zachovávanie“. „Hospodin nenúti týchto ľudí, aby mu slúžili, ako by to robil nejaký víťazný kráľ. ... Hospodin tu ponúka Izraelu prostriedky primeranej odpovede na to, čo pre nich urobil, ak sa rozhodnú odpovedať.“²⁴

Termín „osobné vlastníctvo“ hebr. *sgúlah* nemá úplne doriešenú etymológiu, ale na základe štúdia tohto tvaru z akkadčiny, ugaritčiny a egyptčiny by sme mohli povedať, že:

¹⁷ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. str. 125.

¹⁸ PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1. str. 809.

¹⁹ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. str. 125.

²⁰ BORSE, Udo. Malý Stuttgartský komentár – Nový zákon: *První a Druhý list Timotejovi, List Titovi*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001. 122 s. ISBN 80-7192-431-8. str. 33.

²¹ TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. str. 125.

²² Viď časť na nedeľu.

²³ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. str. 170.

²⁴ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. str. 390.

Termín zrejme pôvodne označoval zapečatenú zmluvu a následne osobu viazanú k svojmu pánovi prostredníctvom zapečatenej zmluvy. V ďalšom štádiu sa tento termín používal pre akúkoľvek vec nadobudnutú prostredníctvom obchodnej transakcie, potvrdenej zapečateným dokumentom. Tak v konečnom štádiu, do ktorého pravdepodobne patrí aj bibl. hebrejčina, sa tento termín používal v širšom zmysle na viacerých rovinách: od označenia osoby, ktorá bola v zmluvnom vzťahu s inou osobou, až po obrazné vyjadrenie všetkého cenného v zmysle cenného osobného vlastníctva.²⁵

Tzn., že „vlastníctvo“ nevyklučuje ostatné národy, akoby nepatrili Bohu, ale naopak, všetky národy sveta sú Hospodinovým vlastníctvom, ale Izrael je ako jediný národ vlastníctvo zapečatené špecifickým zmluvným vzťahom. Dá sa to pripodobniť tomu, ako keď „kráľ mal k dispozícii sluhov, ktorí boli s ním v zmluvnom vzťahu (všeobecná rovina) a medzi nimi mal svojich vyvolených, ktorí symbolicky predstavovali niečo mimoriadne cenné (špecifická rovina).“²⁶

v. 6. K „zvláštnemu vlastníctvu“ vo piatom verši, šiesty verš dopĺňa ďalšie dve charakteristiky Božieho ľudu. Vyvážený komentár ku všetkým trom charakteristikám ponúka DURHAM:

Frázy „zvláštny poklad“, „kráľovstvo kňazov“ a „svätý ľud“ navzájom úzko súvisia a hoci sa týkajú celého ľudu, ktorý bude venovať pozornosť zmluve a bude sa ňou riadiť, nemáme ich považovať za synonymum, a to ani všetkých troch, ani posledných dvoch. Izrael ako „zvláštny poklad“ je Izrael, ktorý sa svojím záväzkom stal jedinečne ceneným Božím vlastníctvom v zmluve. Izrael ako „kráľovstvo kňazov“ sa zaviazal k rozšíreniu služby Hospodinovej prítomnosti po celom svete. ... Popisuje to, čím Izrael vždy mal byť: kráľovstvo, ktoré nie je riadené politikmi v závislosti od sily a usilovnosti, ale kňazmi v závislosti od viery v Hospodina, namiesto národa vládnuceho, je to národ slúžiaci. Izrael ako „svätý ľud“ potom predstavuje tretiu dimenziu toho, čo znamená byť oddaný vo viere voči Hospodinovi: majú to byť ľudia oddelení, odlišní od všetkých ostatných ľudí čím sú a čím sa stávajú – vzor ľudu, výstavná vitrína svetu, ako žitie v zmluvnom vzťahu s Hospodinom ľud premieňa.²⁷

Izrael ako „elita“ medzi národmi, avšak nie elita v nadradenosti, ale naopak v službe, ako voči Hospodinovi, tak aj voči ostatným národom.

vv. 7-8: Mojžiš sa vracia naspäť k ľudu (v. 7) a predkladá im Hospodinove slová. Odpoveď Izraela je rovnaká, akú máme v Ex 24,7 na konci celku o zmluve. Týmto sľubom je celé stretnutie na vrchu zarámované. „Na začiatku Izrael súhlasí, že bude počúvať Boží hlas (19,6-8) a zachovávať zmluvu, hoci ešte nevie, čo to v skutočnosti znamená. Na konci tým istým spojením Izrael slávnostne uzatvorí zmluvu, potom čo počul všetky jej podrobnosti.“²⁸

²⁵ TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. str. 491.

²⁶ tamtiež, str. 491.

²⁷ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. str. 391.

²⁸ TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. str. 493.

Kladná odpoveď na Hospodinovo „ak“ zo strany Izraelského ľudu bude znamenať narodenie „Izraela“ ako Hospodinovho ľudu. Bez tejto kladnej odpovede by skutočne existovali iba „synovia Izraela“, potomkovia Jakuba. S kladnou odpoveďou mohol vzniknúť „Izrael“, spoločenstvo viery presahujúce biologické dedičstvo.²⁹

Streda: Ľudská dôvera a poslušnosť

(Ex 19,5-6 SEkP)³⁰

Štvrtok: Sebavedomý sľub

(Ex 19,8 SEkP)³¹

(Rim 9,31-32; 10,3 SEkP) ³¹*ale Izrael, ktorý sa usiloval o zákon spravodlivosti, nedospel k zákonu. ³²Prečo? Pretože nevychádzal z viery, ale akoby zo skutkov. Potkli sa o kameň pohoršenia. ... ^{10,3}Pretože nepoznajú Božiu spravodlivosť a usilujú sa uplatniť svoju spravodlivosť, nepodrobili sa Božej spravodlivosti.*

vv. 31-32: „Voľba *Ἰσραήλ* [Izrael] namiesto *Ἰουδαῖοι* [Židia] je pravdepodobne významná: Pavlovo obvinenie nie je proti celej postupnosti individuálnych Židov ako takých; je proti ich vlastnému sebezporozumeniu, čo to znamená byť ľuďom zmluvy.“³² Už v druhej kapitole svojho Listu Pavol kritizuje spôsob sebareflexie Židov vo vzťahu k zákonu (tzn. Tóre – resp. zmluvného vzťahu s Hospodinom – vid’ najmä Rim 2,1-3.28-29). Jadrom problému je skutky, alebo viera.

Pavol uzatvára svoje učenie o Božom vyvolení pripomienkou, že aj keď Boh vyvoluje niektorých k prijatiu jeho milosrdenstva, tí, na ktorých dopadne jeho súd, mu nebudú čeliť v dôsledku Božieho pričinenia, ale kvôli svojej nechote veriť evanjeliu. Hriešnici sú odsúdení za svoje osobné hriechy, z ktorých tým hlavným je odmietnutie Boha a Krista.³³

Kontrastom sú pohanovia (v. 30), ktorí sa neusilovali o spravodlivosť, no dosiahli ju z viery, preto problémom je samotná snaha o dosiahnutie spravodlivosti, nie však z viery, ale skrze zákon.

v. 3: „V skutočnosti Pavlova kritika spočíva v tom, že pri snahe ‚ustanoviť‘ spravodlivosť zmluvy ako ‚svoju‘, nedokázali oceniť plný význam skutočnosti, že iba Božia spravodlivosť môže ‚ustanoviť‘ zmluvu.“³⁴ V skutočnosti akákoľvek ľudská snaha dosiahnuť

²⁹ DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. str. 390.

³⁰ Tomuto textu sme sa venovali v časti na utorok.

³¹ Tomuto textu sme sa venovali v časti na utorok.

³² DUNN, J. D. G. Word Biblical Commentary: *Romans 9-16*. vol. 38B. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 879 s. ISBN 978-0-310-58831-3. str. 166.

³³ MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-87587-08-9. str. 480.

³⁴ DUNN, J. D. G. Word Biblical Commentary: *Romans 9-16*. str. 175.

spravodlivosti pred Bohom pomocou vlastného úsilia deklasuje Kristovu obeť, ktorú pre nás podstúpil.

Použité zdroje a literatúra

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

BORSE, Udo. Malý Stuttgartský komentár – Nový zákon: *První a Druhý list Timotejovi, List Titovi*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001. 122 s. ISBN 80-7192-431-8.

CHRISTENSEN, Duane. Word Biblical Commentary: *Deuteronomy 1,1 – 21,9*. Vol. 6A. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 1105 s. ISBN 978-0-310-58841-2.

CHRISTENSEN, Duane. Word Biblical Commentary: *Deuteronomy 21,10 – 34,12*. vol. 6B. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 857 s. ISBN 978-0-310-58848-1.

DUNN, J. D. G. Word Biblical Commentary: *Romans 9-16*. vol. 38B. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 879 s. ISBN 978-0-310-58831-3.

DURHAM, J. I. Word Biblical Commentary: *Exodus*. vol. 3. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 765 s. ISBN 978-0-310-58853-5.

HELLER, Jan. *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha: Advent-Orion, 2003. 630 s. ISBN 80-7172-865-9.

MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-87587-08-9.

MACARTHUR, John. Starý zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2015. 1153 s. ISBN 978-80-87587-17-1.

MOUNCE, W. D. Word Biblical Commentary: *Pastoral epistles*. vol. 46. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edieion). 1197 s. ISBN 978-0-310-58600-5.

NESTLE-ALAND. Řecko Český Nový zákon: *Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5.

PANCZOVÁ, Helena. Grécko-slovenský slovník: *Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.

TIŇO, Jozef (ed.). Komentáre k Starému zákonu: *Exodus*. Trnava: Dobrá kniha, 2013. 948 s. ISBN 978-80-7141-766-8.

TRSTENSKÝ, František. Pavlove pastorálne listy: *Exegeticko-teologická analýza*. Ružomberok: Katolícke biblické dielo, 2015. 272 s. ISBN 978-80-89120-44-4.